

פתח דבר

טל כוכבי, חנה הרצוג, שמשון צלניקר

הספר שלפנינו הוא קובץ מאמרים לכבוד פרופסור שמואל נח אייזנשטדט, בכיר החוקרים בסוציולוגיה הישראלית ומגדולי החוקרים שהטביעו את חותמם על הסוציולוגיה העולמית בת זמננו. קשה לחשוב על סוגיה מרכזית בתיאוריה הסוציולוגית שלא עסק בה, ודומה כי קל יותר למנות את התרבויות ואת הקבוצות שלא חקר מאשר את אלו שחקר. עבודות המחקר החדשניות והמעמיקות שלו – במיוחד אלו שהציעו מבט מקרר-סוציולוגי והיסטורי על ציביליזציות גדולות, ואלו שעסקו ב"ריבוי מודרניות" (multiple modernities) – פתחו אפיקים חדשים לידיעה וסללו נתיבים פרשניים להבנת תהליכים פוליטיים-תרבותיים, מסורתיים ועכשוויים כאחד. ניתוחיו המדעיים מתבססים על מחקר השוואתי והיסטורי של מוסדות, תהליכים ורעיונות בחברות שונות ברחבי העולם, וחיבוריו – העוסקים בבעיות כלל-עולמיות כמו דמוקרטיה, מודרניות ופונדמנטליזם – נעים בין דיסציפלינות שונות במדעי החברה והרוח. כמו מרטין בובר, מורו, ייחד גם הוא חלק מרכזי מעבודתו לציביליזציה היהודית ולחברה בישראל.

בזירה האקדמית הבינלאומית נחשב ש"נ אייזנשטדט למי שבמפעלו המחקרי האדיר והמגוון תרם יותר מכל אדם אחר להפיכתם של מדעי החברה לרב-תחומיים ולעל-מקומיים. למרות הדימוי התיאורטי-השוואתי והמקרר-אנליטי שלו, הוא נחשב למי שקשר יותר מכל סוציולוג אחר בין זמננו בין תיאוריה סוציולוגית למחקר היסטורי-אמפירי. הוא עמל רבות לקידום הבנת חשיבותה של הפרשנות המרובה והמשווה בין זמנים ובין תרבויות. מחויבותו העמוקה למחקר ולהוראה ופועלו המתמשך ליצירת דיאלוג פורה, החוצה אסכולות עיוניות, דיסציפלינות מדעיות, תרבויות ודורות, זכו להוקרה ולהערכה עצומות ברחבי העולם. עם זאת, שאיפותיו מעולם לא התמצו בהישגים אישיים בזירה המחקרית והאינטלקטואלית ובהעלאת קרנם של מדעי החברה ושל הידע הסוציולוגי. הפרויקט המחקרי המקיף הנוסף שלו, והשאפתני לא פחות, הוא מיקומו של "הסיפור היהודי-ישראלי" – החל מהציביליזציה היהודית ההיסטורית ועד ימינו אנו – כמקרה מבחן ייחודי לבחינת תהליכים פרטיקולריים ואוניברסליים בהקשר מקומי וגלובלי. זהו פרויקט מתמשך למיצוב ההיסטוריה היהודית-ישראלית כמקרה המחייב התייחסות משווה בכל מחקר חברתי-תרבותי-פוליטי ולשימור מעמדה ככזו. ואכן, אחד מרווחיו המשמעותיים של הפרויקט היה התרומה לעליית קרנה של הסוציולוגיה הישראלית. ברוח זו, הספר המונח לפנינו עוסק בחקר החברה בישראל, שהיא אמנם זירה מחקרית אחת מני רבות שבהן עסק ש"נ אייזנשטדט, אך מעמדה הוא של

ראשונה בין שווים.

בעבור רבים, ש"נ אייזנשטדט הוא דמות מורכבת ומרובת פנים. בחלוקה גסה אפשר לומר כי צדה האחד של דמותו הוא היותו חוקר החברה בישראל, ואילו בצדה האחר נגלה התיאורטיקן המוכר מעבודותיו המונומנטליות, זה העוסק במחקר משווה של ציביליזציות, במערכות אימפריאליות ופוליטיות, במהפכות ובטרנספורמציות של חברות, בפונדמנטליזם ובמופעייה הרבגוניים של המודרניות. אולם חקירה מעמיקה יותר מלמדת עד כמה חלוקה כזו אינה רק גסה, אלא גם מוטעית. את פועלו המתמשך בחקר החברה בישראל, שהוא גם ממניחי יסודותיו, אי אפשר להבין אלא כנדבך במכלול עבודתו התיאורטית, שהיא חקירה ופענוח של המודרניות כפרוגרמה תרבותית. עבודותיו כולן הן ניסיון מתמיד לעמוד על מהות המושג "מודרניות" ועל תכניו, כמו גם על צורות שונות של מודרניות, אגב התמודדות מתמדת עם השינויים האנליטיים והתיאורטיים הנדרשים בהתאם לשינויים בתוך המודרניות. כאלה הן גם עבודותיו על החברה בישראל. החל מהשפעתם של תהליכי מודרניזציה על מורשותיהן של התפוצות היהודיות השונות, ועד חלקם וכוחם של תהליכים אלו בהתהוותה של החברה בישראל – סוגי מודרניות ותהליכים מורכבים בתוכה – כל אלו הם לב עבודתו הן על ישראל והן מעבר לה.

ישראל היא כאמור רק דוגמה אחת מני רבות להתפתחויות ולתמורות בחברות מודרניות, אך אין ספק שהיא קרובה ללבו של אייזנשטדט ומשמעותית יותר בעבורו כחוקר-משתתף. מיקומו בדרמה הישראלית השתנה במרוצת השנים ובמהלכן גילם בה תפקידים שונים. לעתים הוא תסריטאי, לעתים הבמאי, ולעתים הוא האיש שמאחורי עדשת המצלמה, המתעד בדרכו הייחודית אירועים ומצבים מכווננים ומציע להם ניתוח חד ומדויק. אבל הוא לא עשה במלאכה רק מאחורי הקלעים: הוא גם השתתף בפועל, כשחקן. רוב הזמן כשחקן מרכזי (יש שיאמרו מרכזי מדי), אבל לעתים גם כשחקן משנה, אחד מני רבים באנסמבל המקומי. כמו רבים אחרים בני דורו, גם הביוגרפיה האישית שלו שזורה בתהליכים ובצמתים היסטוריים מעצבים בחברה בישראל, והוא תוצר ושיקוף שלהם כמו גם מכוון ויצרן פעיל של חלקם.

שמואל נח אייזנשטדט (שנ"א בקיצור) נולד ב-1923 בוורשה, פולין, והגיע לישראל בגיל 12. ב-1937 הצטרף לשורות ה"הגנה" ובמרוצת השנים מילא בה תפקידים שונים, גם בחו"ל. ב-1940 החל את לימודיו באוניברסיטה העברית בירושלים וב-1947, והוא בן 24, סיים את עבודת הדוקטור בהדרכתו של מרטין בובר. את השנה שלאחר מכן עשה ב-London School of Economics בהשתלמות פוסט-דוקטור וחזר, מוקדם מן הצפוי, עם פרוץ המלחמה. בתום המלחמה השתתף בתכנון ובהקמתן של הפקולטה למדעי החברה ושל המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית, וב-1950, עם פרישתו של בובר, מונה לעמוד בראש המחלקה הצעירה. חזרתו, שהתרחשה ברגע היסטורי מכריע של הקמת המדינה, הוסיפה ממד דרמטי

לעלילות חייו האישיים והאקדמיים גם יחד. מהמיקום המרובה הזה הופנו בשנות החמישים והשישים עיקר מאמציהם המחקריים של שני"א ושל תלמידיו לחקר תופעות מרכזיות בחברה בישראל. בהן אפשר למנות בעיות שהתעוררו במפגש בין הקולטים לנקלטים במסגרות הקליטה השונות ובמיוחד במושבים, בעירות הפיתוח ובפרברים עירוניים; חקירת צורות ההתיישבות השונות מתוך מתן דגש רב לתנועה הקיבוצית; מבנה תנועות הנוער; וראשית הגיבוש המוסדי של החברה בישראל. ממיקום מרובה זה הוקדש הפרויקט המחקרי של שני"א, החל מהמחצית השנייה של שנות השישים, לניתוח כולל של החברה בישראל. מאז נושאים מחקריו הרבים אופי רב-צירי ורב-שכבתי. הוא נע קדימה ואחורה בזמן ובמרחב, אגב התמקדות בשלושה ממדים מרכזיים – הפוליטי, הריבוי והתרבותי. כל זאת בעת חקירה של אופני פעולתם, באמצעות ניתוח הפרוגרמות שלהם ודרך אופני ההתייחסות השונים אליהם.

ב-1955 הופקד על הקתדרה ע"ש רוז אייזקס וב-1959 מונה לפרופסור מן המניין. במשך עשרות שנותיו באוניברסיטה נשא בתפקידי ניהול שונים, ובהם ראש המחלקה לסוציולוגיה (שמאוחר יותר הוסב שמה למחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה) בשנים 1951-1969. בד בבד עם תפקידו זה שימש גם דיקן הפקולטה למדעי החברה בשנים 1966-1968. נוסף על כך היה עמית מחקר במכון טרומן באוניברסיטה העברית בשנים 1970-2004, ומאז 1970 הוא גם עמית מחקר בכיר במכון ון ליר בירושלים. במהלך שנות עבודתו היה נשיא האגודה הישראלית לסוציולוגיה, יושב ראש המועצה המייעצת האקדמית של יד יצחק בן-צבי, חבר במועצה ובוועד הפועל של האוניברסיטה הפתוחה ועוד ועוד. ב-1990 פרש מהאוניברסיטה העברית, אך הוא ממשיך להיות פעיל, יועץ ושותף במוסדות ובארגונים אקדמיים בארץ ובעולם. במשך שנות עבודתו היה פרופסור אורח ועמית מחקר בעשרות אוניברסיטאות ומכוני מחקר ללימודים מתקדמים ברחבי העולם, ובהם הרווארד, משיגן, שיקגו, MIT, סטנפורד, היידלברג, ארפורט, הונג קונג, שבדיה, הולנד וברלין. הוא חבר באקדמיה הישראלית למדעים ובאגודה הפילוסופית האמריקנית; עמית באקדמיה הלאומית למדעים בארצות הברית; חבר כבוד באקדמיה האמריקנית לאמנות ולמדעים; חבר האקדמיה הבריטית למדעי הרוח והחברה; עמית מחקר של כבוד במכון לסוציולוגיה של האקדמיה הסינית למדעי החברה; וחבר כבוד ב-London School of Economics, ואלו רק כמה מתארו.

במשך יותר מ-50 שנות מחקר פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים וערך ספרים חשובים בתחומים מגוונים. ספריו תורגמו לשפות רבות ובהן יפנית, קוריאנית, גרמנית, איטלקית, אנגלית, צרפתית, פורטוגזית, ספרדית, סינית, ערבית ורוסית. במרוצת השנים זכה לתוארי דוקטור של כבוד מאוניברסיטאות שונות, כגון הרווארד, דיוק, הלסינקי, תל-אביב, האוניברסיטה האירופית בבודפשט וההיברו יוניון קולג'. הגדילה לעשות האגודה הסוציולוגית הסינית, שהכריזה על שנת 1988

כ"שנת אייזנשטדט". לפני כשנתיים, באוקטובר 2005, בטקס ייחודי ומרגש ובהשתתפות משפחתו המורחבת, הוענק לשנ"א תואר דוקטור של כבוד באוניברסיטת ורשה, עיר הולדתו. מחקריו זיכו אותו בפרסים חשובים ויוקרתיים ביותר, ובהם פרס McIver של האגודה הסוציולוגית האמריקנית (1966); פרס רוטשילד למדעי החברה (1970); פרס ישראל בסוציולוגיה (1973); פרס Balzan (1988); פרס Max Planck (1994); פרס Amalfi לסוציולוגיה ולמדעי החברה (2001); פרס Humboldt (2002); ולאחרונה פרס אמ"ת (2005).

לבסוף, עם שליחתו של ספר זה לדפוס, זכה שמואל נח אייזנשטדט בפרס הבינלאומי לזכרו של לודוויג הולברג (Holberg) – הפרס היוקרתי ביותר בעולם בתחום מדעי הרוח והחברה, ואייזנשטדט הוא הזוכה השלישי בו מאז הוכרו לפני שלוש שנים בלבד (קדמו לו ז'וליה קריסטבה ויורגן הברמס). הפרס הוענק לו "בזכות הישגיו יוצאי הדופן באמנויות ובמדעי החברה, במשפטים ובתיאולוגיה, ובעבור 50 שנות מצוינות והשפעה חשובה על התיאוריה הסוציולוגית". בין נימוקי חברי הוועדה נכתב: "פרופסור אייזנשטדט פיתח ידע השוואתי בעל איכות נדירה, המתרכז בשינוי חברתי ובמודרניזציה וקשור ליחסים שבין תרבות, מערכות אמונה ומוסדות פוליטיים. עבודתו משלבת תיאוריה סוציולוגית עם מחקר אמפירי והיסטורי בחקר חברות, ציביליזציה ודפוסי מודרניזציה". הטקס החגיגי התקיים, כמה סמלי, ב-29 בנובמבר 2006 בברגן שבנורבגיה בהשתתפות כל בני משפחתו ובנוכחות חברים ועמיתים מכל רחבי העולם שבאו לחלוק לו כבוד ולברכו.

על הספר

המאמרים בספר זה מבוססים רובם על הרצאות שהוצגו בכנס שקיים מכון ון ליר בירושלים בדצמבר 2002 לכבוד יום הולדתו ה-80 של שמואל נח אייזנשטדט, בכיר חוקריו, שמאז 1970 מכון ון ליר הוא ביתו האקדמי השני. כבכיר העמיתים במכון הוא משמש כבר ארבעה עשורים מקור השראה למחקר וגורם חשוב בביסוס המעמד שהמכון זכה לו בשנות פועלו. זה שנים רבות מקיים שנ"א במכון קבוצות מחקר וסמינרים המשמשים בית גידול לדורות של חוקרים צעירים. עבודתן של קבוצות אלו הניבה במרוצת השנים מחקרים, ספרים ומאמרים רבים בשלל שפות. כותרת הספר הזה – *דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל* – משקפת גם את מיקומו המיוחד של שנ"א במפעל המחקרי, האינטלקטואלי והציבורי של מכון ון ליר בירושלים, המציע מרחב שבו מתקיים מפגש בין-דורי בין חוקרים בכירים לצעירים, בין יוצרים משדות הגות ומחקר שונים וביןם לבין ציבורים חברתיים מגוונים.

הכותבים המשתתפים בספר הם סוציולוגים מישראל השייכים לדורות כרונולוגיים ופרדיגמטיים שונים, ששדה מחקרם הוא בעיקר החברה בישראל.

שנ"א הוא האב המייסד של הסוציולוגיה בישראל בכלל ושל חקר החברה בישראל בפרט. דורות של סוציולוגים בישראל ובעולם נדרשו להעמיק בתורתו, בין שנמנו עם ממשיכי דרכו ובין שנמנו עם מבקריו ומתנגדיו. חלק מהמשתתפים בספר היו תלמידיו באוניברסיטה העברית ושמעו את תורתו מפיו, וחלקם למדו עליו ואותו מקריאה בספריו הרבים, שחלקם הפכו לנכסי צאן ברזל בסוציולוגיה הישראלית כמו גם בסוציולוגיה ובמדעי החברה בעולם. כותרת הספר – *דורות, מרחבים, זהויות* – שהיתה גם כותרת הכנס, מתייחסת לעבודתו הראשונה של שנ"א, *From Generation to Generation* (Eisenstadt 1956), אך יש בה ביטוי גם לניסיון לפענח שינויים דוריים שחלו בחברה בישראל ובסוציולוגיה הישראלית, הן על ידי בחינת מרחבים היסטוריים שהתרחש בהם בינוי בעבר ושנעלמו מעינינו עד כה, והן על ידי בחינת מרחבים חדשים או כאלה המתעצבים באופנים חדשים.

לספר ארבעה שערים. השער הראשון, "מבטים היסטוריים ועכשוויים על תהליכי הבניה של זהויות", מציע בחינה היסטורית של שינויים שהתרחשו בחברה בישראל, ושיח בין שני דורות סוציולוגיים הנסמכים על תפיסות מציאות ועל מסגרות אנליטיות שונות. מאמריהם של אפי יער ושל משה ליסק מבקשים לחזק תפיסות ופרדיגמות שמשלו בכיפה בשלושת העשורים הראשונים לקיומן של הסוציולוגיה הישראלית ושל מדינת ישראל, ולהראות מדוע וכיצד כוח ההסבר שלהן עדיין תקף בניתוח אירועים מכוננים בני זמננו. מהלכו של ליסק הוא על דרך השלילה. טענתו מוצגת על ידי "בקרת נזקים" שהוא עורך למחקר ולעיון הסוציולוגיים בישראל. ליסק מניח תחת עדשת הניתוח את "האסכולה הביקורתית" ומצביע, בשלב הראשון, על כשלים לוגיים בטיעוניה המרכזיים. בשלב השני הוא מסובב את השולחן, ולכן במקום לבדוק את האפשרויות האנליטיות והתיאורטיות שנפתחו בעקבות עלייתה של האסכולה הביקורתית, הוא משתמש בכלי הביקורתי המרכזי שלה ומציג את "ההחמצות הגדולות" שהתרחשו לדעתו בסוציולוגיה בישראל בעקבות דומיננטיות היתר של אסכולה זו בעשורים האחרונים. אפי יער מבקש לבחון מחדש את רעיון "כור ההיתוך" ואת המוסכמה בדבר כישלוננו המוחלט. מסקנתו היא כי במובנים מסוימים וחשובים אכן אפשר לקבוע כי הרעיון לא הצליח ביותר, ואילו במובנים אחרים, חשובים לא פחות, אפשר לקבוע כי הוא נחל הצלחה רבה, אולי אף רבה מאוד. על בסיס ניתוח סדרה מגוונת של קריטריונים אמפיריים (ההיבט התרבותי, זהות וערכים קולקטיביים, מעורבות פוליטית, דפוסי משפחה, נישואין וילודה, נישואין תוך-עדתיים ובין-עדתיים, פערי השכלה ופערי שכר, זיקה לדת ולמסורת), ועל סמך מאזן כולל שערך להצלחות ולכישלונות היחסיים של רעיון כור ההיתוך, מגיע יער למסקנה כי המוסכמה שהרעיון ראוי לציון נכשל היתה נמהרת מדי.

שני הכותבים האחרים בחלק זה מבקשים להציע מסגרות ניתוח חלופיות. חנה הרצוג, באמצעות גישתה התיאורטית לחקר החברה – כמארג סבוך וגדוש של מצרפי זהויות ודמיונים חלופיים של חברה – מציעה לשחרר את המחקר של

החברה בישראל מהרדוקציה לסיפר השליט של חברת מהגרים-עולים וסיפר השסעים. היא מציעה את המושג "דור" ואת המשתתפים השונים הנוטלים חלק ב"קבוצות הדור" ככלי אנליטי, וזאת כדי להציג מבט רחב שיאפשר לכלול התנסויות מגוונות. מטרת הניתוח כפולה: ראשית, לאוורר את ארגו הכלים הסוציולוגי ולטעון את המושג דור בתוכן מחודש, ושנית, בהקשר המקומי, להציג חלופה למבנה האופקי והחד-ממדי של שיח השסעים בחברה בישראל. הרצוג מציעה את המושג דור ככלי אנליטי המאפשר להכיל מיקומים של מעמד, מוצא ומגדר, אך המאפשר גם התייחסויות לתהליכים מורכבים המתקיימים בין הקטגוריות המסורתיות הרחבות ובתוכן, בהקשרים היסטוריים ופוליטיים משתנים. יהודה שנהב בוחן את מפעל הבאתם של יהודים מארצות ערב (עיראק במקרה זה) לישראל. שנהב חוזר לרגע שבו סומנו יהודי ערב כיעד ל"עלייה", צעד שהביא למפגש בין שתי פרדיגמות: הקולוניאלית והלאומית, ובין שתי קבוצות: יהודים-אירופים ויהודים-ערבים. באמצעות ניתוח פוסטקולוניאלי הוא חושף את המגמות הסותרות לעתים שעמדו לנגד עיניהם של סוכני המדינה השונים ואת הגיון הפנימי. בד בבד הוא בוחן את פרקטיקות הפעולה המורכבות שנדרשו להצלחת הפרויקט.

השער השני, "בין הגלובלי ללוקלי: מהלכים במרחב ובזמן", בוחן תהליכים כלכליים ופוליטיים הקושרים בין הגלובלי למקומי במרחב ובזמן. מדינה, הון ועבודה הם שלושת השחקנים הראשיים בספרות העוסקת בגלובליזציה, והם נידונים בה בהרחבה. הכותבים בשער זה עוסקים גם הם, בדרכים שונות, בניבורים מרכזיים אלו ובקשרי הגומלין ביניהם. לואיס רוניגר בוחן את מידת עמידותה של הדמוקרטיה הישראלית בהשוואה למדינות באמריקה הלטינית על רקע תהליכי הגלובליזציה והשנויים הנלווים להם. רוניגר טוען כי בהקשר הישראלי חקירה מעין זו מחייבת בחינה מיוחדת של שתי סוגיות נגזרות: ראשית, היותה של ישראל חברה פלורליסטית, שסועה ופתוחה, בעלת משטר דמוקרטי, ושנית, היותה מדינה קטנה, על כל המשתמע מכך. לדברי רוניגר, בשל גודלה של ישראל הקישור למערכת הגלובלית הוא כורח ולא בחירה. הוא בוחן מהן האסטרטגיות הפתוחות בפני ישראל למימוש כורח זה ומהם המגבלות ורגעי הסכנה האורבים לה.

שרית הלמן בוחנת את המושג המרכזי בדמוקרטיה – אזרחות – ומצביעה על כמה גורמים המאתגרים את האזרחות בישראל בעידן הגלובליזציה. הלמן שואלת כיצד אפשר לפרש מגמות סותרות, הכוללות מצד אחד הגמשה מסוימת של נוהלי ההתאזרחות ומצד אחר חסימה כמעט מוחלטת של הגישה להתאזרחות, אגב סימון מרחבי ואתני של קטגוריה שלמה. המאמר בוחן את דיאלקטיקת החסימה וההגמשה של משטר האזרחות וההגירה בישראל ושל המסגרת החקיקתית והמינהלית המסדירה אותה לנוכח תהליכי הגלובליזציה. באמצעות ניתוח דיונים שהתקיימו בוועדת הפנים של הכנסת ובמליאת הכנסת, הלמן מציגה את אופי המשא ומתן שהתנהל בין נציגי המדינה, המפלגות השונות וארגוני זכויות אדם על ההנחות

הגלומות בחוק. היא מציגה גם את שאיפתם של יוזמי החוק לכוון מחדש קהילה לאומית ופוליטית הומוגנית באמצעות פיקוח, שיטור והידוק של הגבולות הפוליטיים והחברתיים. פרקטיקות אלו, היא טוענת, ננקטות בידי סוכני המדינה כדי להחזיר לה את השליטה על תנועות האוכלוסייה. במובן זה הגלובליזציה אינה שוחקת את כוחה של המדינה, אלא מביאה להגדרה מחדשת של תחומי פעילותה ושל הפרקטיקות שבאמצעותן מדינות ממשטרות את משטרי האזרחות וההגירה שלהן ומפקחות על שימור ההומוגניות של הקהילה.

אחד המאפיינים הבולטים של העידן הגלובלי הוא ההגירה. אדריאנה קמפ מבקשת לברר אם ההחלטה מספטמבר 2003 בדבר הסדרת מעמדם של ילדי מהגרי עבודה לא חוקיים, רובם אזרחי מדינות העולם השלישי, יש בה משום יצירת תקדים במדיניות ההגירה של ישראל, נקודת מפנה, או לכל הפחות זרז לשינוי יחסה של המדינה כלפי מי שרצויים כעובדים, אך אינם רצויים כמוצהר כמהגרים. האם יש בכך כדי להעיד על תחילתו של דיון ציבורי על הקשר שבין הגירה לאזרחות, בדומה לדיון המתנהל ברבות ממדינות הלאום באירופה מאז שנות השבעים – דיון שמעולם לא התנהל בישראל? לטענתה, בחינה מדוקדקת של רפורמות בנושאי הגירה מאפשרת לעמוד על האופנים שבהם מדינות לאום מגיבות על אתגרי ההגירה, בנסותן לנהל את משטרי האזרחות שלהן בלי לשבש את פוליטיקת הזהויות האתנו-לאומית. מסקנתה של קמפ היא שהתנהלותה של מדינת ישראל ביחס לילדי מהגרי העבודה – התנהלות המאפשרת לה לצרף ילדים אלו ל"עגלת הזכויות" בלי להפריע ל"עגלת הזהות הלאומית" – עשויה ללמד גם על תסריט עתידי מורכב יותר, שבו האזרחות האתנו-לאומית לא תקבע עוד באופן בלעדי את כללי המשחק.

פרשנות נוספת להגירה, במקרה זה של נשים יהודיות, מציעות במאמון המשותף תמר רפופורט ועדנה לומסקי-פדר. "סיפורי העבודה" ששמעו מפיהן של מהגרות יהודיות-רוסיות בישראל התגבשו לתפיסה שלפיה נשים אלו גייסו לעזרתן "תסריט אתני" (שייכות לאינטליגנציה היהודית-רוסית) כאסטרטגיית התמקמות וכעוגן זהות הן ביחס לזהות הרוסית והן ביחס לזו היהודית. צורך זה, טוענות רפופורט ולומסקי-פדר, נובע בין היתר מכך שעובדת היותן של נשים אלו יהודיות ולבנות לא חילצה אותן ממנגנוני ההגזעה שסימנו אותן כ"לבנות מוגזעות".

התאגידים הגדולים, שהם כוחות כלכליים אדירי כוח המשחקים בו בזמן בזירה הגלובלית ובזירה הלאומית-מקומית ומשפיעים על שתיהן, נבחנים בספר זה משתי זוויות. דניאל ממן בוחן היבטים הקשורים לארגון המשפטי של יחסים כלכליים, בנתחו את מעמדן של קבוצות עסקיות בחוק החברות. ממן בוחן את המחלוקות השונות שנתגלעו בתהליך ניסוח החוק ומראה כיצד ההכרעה בעניינן מושתתת על הפנמה ועל מימוש מקומיים של תהליכים גלובליים. המחלוקת על הסדרת מעמד הקבוצות העסקיות היא העדשה שדרכה ממן בוחן כיצד הגלובלי – במקרה זה השפעות משפטיות אמריקניות – הופך ללוקלי, וזאת בלי להיחשב זר בעיני

השחקנים המקומיים המעורבים בכך, אלא כמשקף תפיסות עולם ואינטרסים מקומיים. ממן מראה כיצד פרשנות מקומית של מושגים משפטיים אמריקניים מיובאים, בצירוף האמונה והתקווה שעם הזמן המציאות הכלכלית בישראל תדמה לזו האמריקנית (מציאות שלדעת המשפטנים, כמו הכלכלנים שהיו מעורבים בתהליך, היא השיטה הכלכלית הקרובה ביותר לאידיאל השוק), הביאו להחלטה שבדומה להיעדר חקיקה במדינות השונות של ארצות הברית, כך גם בחוק החברות הישראלי אין מקום למסד את מעמדן של הקבוצות העסקיות באמצעות חקיקת פרק מיוחד.

המאמר של רונן שמיר דן במושג "אחריות חברתית של תאגידים", שאותו הוא מפרש כדפוס תגובה תאגידי מרכזי ללחץ חברתי. שמיר טוען כי אחת האסטרטגיות העיקריות שאימצו תאגידים רב-לאומיים לנוכח המחאות נגדם היתה להפוך לשחקנים פעילים בשדה האחריות החברתית באמצעות מה שהוא מכנה "תנועת מלקחיים": מצד אחד, מלחמת חורמה בכל ניסיון לכונן משטר משפטי בר-אכיפה שישמש מנגנון גלובלי לפיקוח על ההשלכות החברתיות הנובעות מפעילותם, ומצד אחר, אימוץ הרעיון כי לתאגידים יש חובה להפגין אחריות חברתית וליישמה, מתוך השתתפות פעילה בעיצוב המשמעות וההיקף של עצם המושג "אחריות".

השער השלישי בספר, "משא ומתן על תרבות, זהות ופוליטיקה", פותח עדשה רחבה יותר שדרכה נצפות כמה זירות וספרות ציבוריות שבהן מתנהל משא ומתן על תרבות ועל זהות. המאמרים הכלולים בשער זה מבקשים לא רק לבחון את גבולות הזהות ואת משמעותם, אלא גם להשיב על שאלות בדבר עבודת הזהות הנעשית באתרים ובמוסדות שונים. מאמרה של אילנה פ' סילבר דן בהתפתחויות העכשוויות המהירות בשדה הפילנתרופיה בישראל. סילבר מתארת את הדינמיקות הארגוניות והאידיאולוגיות המתרחשות בשדה זה כיום, אגב הדגשת שני סוגי תהליכים: האחד, מערך ההשפעות המקומיות ("פנימיות") והזרות ("חיצוניות") והאינטראקציה ביניהן; והאחר, הדיאלקטיקה של כריזמה ובניית מוסדות, כפי שאלו מעצבות את דינמיקת ההמשכיות והשינוי בשדה זה ובנקודת הזמן של העשור האחרון. מסקנתה היא שכיוון שהמסגרות הפילנתרופיות השונות ממצבות את עצמן כחלופה לעשייה הציבורית המסורתית במישור של הפוליטיקה הפורמלית, לכאורה נכון ביותר להגדירן כצורה חדשה ורחבה יותר של עשייה ציבורית קולקטיבית. אולם מסגרת חלופית זו אינה מתמקדת בסוגיות האופייניות לדפוסי העשייה הקולקטיבית של הפוליטיקה החדשה או לתנועות החברתיות החדשות, אלא דווקא מחזירה את ההתמקדות המיליטנטית בסוגיות של אי-שוויון ועוני, שהיו בעבר ציר מרכזי, לצורות קלאסיות יותר של תנועות חברתיות ושל פעולה קולקטיבית.

שניים מהכותבים בוחנים את הזירה החינוכית בישראל. חיים אדלר בוחן את כוחה של מערכת החינוך בשלב השני שלה, המתרחש בעשור האחרון, ואת השחקנים החדשים בזירה זו. לדברי אדלר, הצורך החברתי בכוח אדם מקצועי, שרמתו גבוהה ככל האפשר, כדי לעמוד בתחרות הבינלאומית המאפיינת את העידן

הנוכחי במרבית תחומי הייצור והיצירה, והסיכוי לחולל ניידות חברתית של יוצאי שכבות חברתיות חדשות ופריפריאליות באמצעות הרחבת הזדמנויות החינוך של ילדיהם במערכת החינוך העל-תיכונית, מעניקים למערכת המארגנת את החינוך הגבוה מעמד של יוקרה וכוח שלא היה לה בשום תקופה קודמת.

מאג'ד אל-חאג' בוחן את התכנים ואת הפרוגרמה התרבותית-פוליטית של ספרי היסטוריה חדשים בישראל, כאלה שנכתבו לאחר הסכמי אוסלו והוכנסו לשימוש בחטיבות הביניים ובבתי הספר התיכוניים ב-1999. אמנם, אל-חאג' טוען כי ניתוח התוכן מראה שספרי הלימוד החדשים משתדלים לבטא שינוי ביחס לסכסוך בין ישראל לערבים, בהציגם נקודת מבט פתוחה ומורכבת יותר לעומת תוכנית הלימודים הקודמת. עם זאת, הנרטיב המוצג בספרים החדשים עודנו הנרטיב הציוני הטיפוסי, שבו הצד היהודי מתואר כבעל שאיפות לאומיות צודקות. כמו ספרי הלימוד הישנים, גם אלו החדשים נועדו לשמור על שלמותם של ערכים ציוניים-לאומיים ולגבש את הזיכרון הקולקטיבי של התלמידים היהודים על בסיס אתגר-לאומי. נרטיב זה מוצג כבלבדי ואינו מותיר שום מקום להתייחסות לנרטיב הפלסטיני. מסקנתו של אל-חאג' היא שספרי הלימוד החדשים אינם חורגים מן הכלל ואינם פורצים דרך חדשה, כיוון שהם משקפים את יחסי הכוח בציבור הרחב. למעשה, ספרים אלו הם מנגנון נוסף להנצחת האידיאולוגיה הדומיננטית.

זאב רוזנהק מפנה את הדיון לפרקטיקות ולדינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה בישראל, המגלמת לטענתו בצורה בהירה וממשית ביותר את החיבור בין זהות לזכויות העומד ביסוד מושג האזרחות. לדבריו, מדינת הרווחה בישראל לא רק משקפת מבנה ריבודי, אלא גם יוצרת ומשעתקת אותו באמצעות דינמיקות של הכלה והדרה.

המאמרים הנוספים בחלק זה עוסקים פחות במבנים ובמוסדות ויותר בקבוצות ספציפיות, מתוך עמדה תיאורטית שסדר חברתי הוא תוצר של יחסי גומלין מורכבים בין מבנה לסוכנים חברתיים. מאמרה של הוניידה ע'אנם דן ביחסים הדיאלקטיים הנוצרים עקב התנגשות בין רכיבי זהות לבין רכיבי ידע בקרב אינטלקטואלים פלסטינים בישראל משנות התשעים ועד היום; המאמר בוחן את דפוסי הפעולה שנוקטים אינטלקטואלים אלו כדי להתמודד עם המיקום הלימינלי הרב-ממדי של הפלסטינים בישראל. לטענת ע'אנם, הפלסטינים בישראל ממולכדים במעמד לימינלי משברי, הסובל מחסר מובנה של מרכז. היעלמות, התעלמות, חיקוי, כפילות, חתרנות ואתגור – כל אלו הם לכן חלק מ"שדה האפשרויות האסטרטגיות" שהפלסטינים נוקטים כדי להתמודד עם מיקומם הלימינלי. בסוף שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים הופיעו בזירה הציבורית כמה זרמים אינטלקטואליים ביקורתיים ששמו להם למטרה להציע פתרון למלכוד זה. ניתוח האידיאולוגיה וסדר היום שלהם הוביל את ע'אנם למסקנה ששני הזרמים – גם הזרם הקורא לדה-לימינליזציה של מעמד הערבים על ידי הפיכת ישראל למדינת כל אזרחיה, וגם הזרם הדוגל בהקמת מדינה דו-לאומית – נשענים על הלגיטימיות המוקנית להם

מתוקף מעמדם המכובד כבעלי הון הידע ומתוקף הצורך החברתי בהון זה. עמליה סער חוקרת כיצד מגדר וכוח נשזרים בדמויותיהן של "נשים חזקות" מקרב אזרחיה הפלסטינים של ישראל. באמצעות תיאורים אתנוגרפיים של נשים בעלות תושייה ואסרטיביות וברוכות הישגים, היא בוחנת לעומק את ההבנות של התרבות המקומית לגבי ניהול נכון של נשיות וכוח ומנתחת את השלכותיהן על הסדר החברתי. המאמר מתמקד בטיפוס אידיאלי של "אשה כל יכולה" (superwoman), הזוכה בשיח המקומי בדרך כלל לשם התואר "קְוֵהָ" (חזקה). סער מתארת טיפוס זה ומפרקת אותו, ומראה שנשים פלסטיניות-ישראליות המשיגות כוח מסתכנות באיבוד נשיותן. כדי להימנע מכך עליהן לוודא שפעולותיהן ושאיפותיהן יפורשו כבלתי פורמליות, אלטרואיסטיות ואינדיבידואליות. כך, סער טוענת, קוד ההתנהגות המגולם בטיפוס ה"קְוֵהָ" – "חוזק נשי" – פועל כמנגנון יעיל לבלימת שינוי רדיקלי בסדר המגדרי הקיים. עם זאת, הוא מותיר פתח להרחבה של נורמות הנשיות הלגיטימיות.

מיכאל פייגה קורא את סדר היום ואת אופני הפעולה של תנועת השמאל היהודית, "שלום עכשיו", כמיטלטלים בין מודרניות, לאומיות וגלובליזציה. לפי הגדרתה העצמית, ולפי האופן שבו היא נתפסת בשיח החברתי והאקדמי, חשיבותה העיקרית של תנועת שלום עכשיו טמונה בהובלת מחנה השלום במאבקו למען פשרות טריטוריאליות ונגד הסיפוח והקולוניזציה של השטחים שכבשה ישראל ב-1967. פייגה מציעה התבוננות חלופית: לבחון את התנועה כנציגה של מעמד, המובילה תהליך שבו המעמד משעתק את עצמו בהתאם לשינויים גלובליים. את השינוי שהתנועה מנסה לתמוך בו אפשר להגדיר כרה-מודרניזציה של ישראל, והצלחתו תציב את המעמד הבינוני החדש בעמדת מנהיגות חברתית. טענתו המרכזית של פייגה היא שתנועת שלום עכשיו אינה רק תנועה מודרנית – דבר ברור מאליו – אלא גם תנועה מודרניסטית. היא מקדשת את ערכי המודרניות המערבית ואחת ממטרותיה העיקריות היא לקדם – או נכון יותר לחדשם – בישראל. האידיאולוגיה המודרניסטית של התנועה, לדעת פייגה, כפתה עליה מאבק קולקטיבי מורכב ומסוכסך בתוך עצמו, ומנעה ממנה להתייצב מול תהליכי הגלובליזציה וחדירת ההון הגדול לישראל.

שלמה פישר מנתח את ההתנגשות בין טבע, אותנטיות ואלמות בהגות דתית-ציונית רדיקלית בישראל. הוא מבקש להרחיק לכת מעבר לתפיסות עכשוויות ביחס לתנועות דתיות וטוען שלפחות במקרים מסוימים תוכן הדת עצמה, ולא רק אופן הדבקות בה (כפי שמקובל לחשוב), מכיל תמות וערכים תרבותיים מודרניים, הממלאים תפקיד חשוב בעיצוב צביונה ובהתנהגות מאמיניה. זאת ועוד, גישה המדגישה את הדחייה הטוטלית של תרבות מודרנית ברמת התוכן תניב תמונה לא מדויקת של דת עכשווית קיצונית, טוטליסטית או פוליטית. יתרה מזו, פישר טוען, במקרים רבים דווקא התמות והאוריינטציות התרבותיות המודרניות (בהן מימוש עצמי ואותנטיות) הן אלו התורמות לקווים התוקפניים והאלימים המאפיינים את

התנועות האלה. הוא מציג במאמר דוגמה הממחישה את התועלת הגלומה בהתבוננות המזהה דקויות רבות יותר בדת הרדיקלית, הפוליטית והטוטלית של הקהילה הדתית-ציונית הרדיקלית בישראל, או כפי שחברה מכנים את עצמם, הקהילה ה"אמונית" – ציבור שיזם והוביל את תנועת ההתנחלות בגדה המערבית ובעזה בדור האחרון.

השער הרביעי והאחרון, "שיחה על ועם שמואל נח אייזנשטדט על עבודתו הסוציולוגית", הוא שיח בין-דורי עם שנ"א. ברוך קימרלינג, ממבשרי הדור הביקורתי של הסוציולוגיה בישראל, תלמידם של שנ"א ושל משה ליסק שפילס לו דרך עצמאית שאתגרה את מוריו, חזר לכמה מעבודותיו של שנ"א על החברה בישראל, קרא בהן שוב וגילה בהן אמירות, טענות, כיווני חשיבה ואופני ניתוח שאינם עולים בקנה אחד עם הדימוי הממסדי החד-משמעי המיוחס לשנ"א. עם זאת, הוא שב והצביע על אותם היבטים שמהם התעלם אייזנשטדט או שהפחית בחשיבותם בכל עבודותיו. בין ההיבטים שעליהם הצביע קימרלינג: מרכזיותו של הצבא בעיצוב דמותה של ישראל, הסכסוך הישראלי-פלסטיני כחלק בלתי נפרד מניתוח החברה בישראל, והוויכוח על זיהוי חברת המהגרים היהודית כחברה קולוניאלית במושגי תיאוריות הקולוניאליזם – היבטים שמחקרם שינה את פני השיח הסוציולוגי על החברה בישראל. ברוך קימרלינג הלך לעולמו ב-20 במאי 2007. את הספר חותם מאמר משותף פרי עטם של דני רבינוביץ ושמואל נח אייזנשטדט, שצמח מתוך סדרת שיחות שערכו השניים בברלין ובירושלים במהלך 2005 ו-2006. רבינוביץ, אנתרופולוג, דור שלישי במדעי החברה בישראל, חוקר את הסוגיות החברתיות והפוליטיות המרכזיות של ישראל באמצעות הפריזמה של מצב המיעוט הפלסטיני, וידוע כבעל עמדה ביקורתית כלפי הזרם המרכזי בסוציולוגיה הישראלית. זהו מפגש משמעותי בינו לבין אייזנשטדט, המזוהה יותר מכל אדם אחר עם זרם מרכזי זה, ושעד כה נמנע ממעורבות פומבית בוויכוח שניצת בישראל בסוף שנות השמונים, עם הופעתן של גישות ביקורתיות להיסטוריה ולחקר החברה בישראל. בשיחה בין השניים, שבה בחרו להיות מיוצגים איש בקולו, נוצר דיאלוג מרתק בין דורות, גישות תיאורטיות ופרספקטיבות פוליטיות על ישראל, על יהדות ועל המשקל הפוליטי והאחריות הציבורית של מחקר חברתי.

ספר מגוון זה הוא תרומה חשובה לשדה העשייה הסוציולוגי העכשווי בישראל. כמו תוצרים מגוונים ועכשוויים אחרים של שדה זה, גם הספר שלפנינו מעיד על כך שמי שקבל על דלותה של הסוציולוגיה הישראלית – עד שכתב לה הספד ואף נשא אותו – מיהר לעשות. המחקר הסוציולוגי בישראל עשיר, פורה ועוסק במגוון רחב של נושאים, הנוגעים במהויות בסיסיות של ההווה ושל הקיום בישראל על רבדיה השונים. הסוציולוגיה הישראלית, העוסקת רובה בחקר החברה בישראל, מחזיקה במנעד תיאורטי רחב ובכלים מתודולוגיים מגוונים, שהכרחיים לשם פענוח ומתן פשר הולם למורכבות ולגלוקליות המאפיינות את המקום הזה, הן מבחינה

היסטורית והן בימינו אנו. הסוציולוגיה הישראלית פועלת במרץ ומשדרת חיוניות רבה. היא מתאפיינת בבחינה ביקורתית מתמדת הן של ההנחות התיאורטיות והן של כלי המחקר השונים, בכללם גם אלו הביקורתיים עצמם. אין ספק שחיוניות זו מקורה במודל שהעמיד שנ"א, שבעשור התשיעי לחייו – ממרומי 60 שנות מחקר והישגים מדעיים יוצאי דופן – הוא עדיין חוקר פעיל, פורה, מעשיר ומאתגר כפי שהיה בעבר.

רבים סייעו להבאתו לעולם של ספר זה, שראשיתו, כפי שהוזכר, בכנס שנערך לכבוד פרופ' ש"נ אייזנשטדט במכון ון ליר בירושלים. זו העת להודות לכל השותפים במלאכה, ואין מלאכה נעימה מזו. בראש ובראשונה אנו מבקשים להודות מקרב לב לצוות המכון, שסייע בהכנת הכנס ותרום להצלחתו הגדולה: לשמעון אלון, המנהל האדמיניסטרטיבי, על המסירות, הנדיבות והנכונות להיענות לכל בקשה, וכך גם לשולמית לרון, מנהלת הפעילות לציבור. יבואו על הברכה גם ציפי הכט וטלי בילר מלשכת ראש המכון, מרים בר-שמעון, מזכירתו האישית של פרופ' אייזנשטדט, ונדב חורב, עוזר המחקר שלו באותה עת.

לעבודת ההכנה וההפקה של הספר שותפות כמה נשים. לעונג רב הוא לנו להודות לשרה סורני, מנהלת מחלקת הפרסומים במכון ון ליר בירושלים, שניסונה הרב כמיילדת ספרותית מקצועית ומוכשרת סייע רבות להבאתו של ספר זה לעולם בהצלחה. תמיכתה בספר מראשית העבודה עליו והליווי הצמוד שהעניקה לו, במקצועיות ובאחריות האופייניים לה, ראויים לכל הערכה ושבח. על התודה והברכה תבוא גם אורנה יואלי, עורכת הלשון של הספר, על עבודה נבונה ואחראית, וכך גם זהבה כנען, שערכה חלק מן המאמרים. תודה ליונה רצון שסייעה רבות בהפקת תוכנית הכנס וליוותה את תהליך הפקת הספר; וכן למרגלית אבס-גיאן על עבודת הקלדה מיומנת ועל יכולת פענוח סבלנית. תודה גם לאיילת סקסטיין שתרגמה מאנגלית שלושה מהמאמרים המופיעים בספר. תודה עמוקה לרונה ברייר-גארב שהיתה ממארגני הכנס, ובהמשך היתה שותפה פעילה בעבודת העריכה ובהכנת הספר לדפוס. תבונתה, חריפותה ומסירותה הן כולן תרומה שלא תסולא בפז.

תודה מיוחדת שלוחה לדני רבינוביץ, שנטל על עצמו משימה קשה ומורכבת: לראיין את פרופ' אייזנשטדט, להניח לפתחו שאלות קשות ואף להצליח לקבל תשובות. המשימה – שהחלה בברלין והמשיכה בישראל – הביאה בסופו של דבר לכתיבת מאמר משותף בחתימת שניהם. עוד חובה נעימה היא להודות לשני הקוראים האנונימיים של הספר על עבודתם המעמיקה והמחויבת. תודה מקרב לב על חוות הדעת היסודיות, שתרמו לחידוד המסגרת האנליטית של הספר, ועל ההערות למאמרים השונים, שסייעו להבהרת הטיעונים והמסקנות.